DİNLER TARİHİ DERNEĞİ YAYINLARI/1

Dinler Tarihi Araştırmaları-I

(Sempozyum: 08-09 Kasım 1996, Ankara)

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Dem. No:	61203
Tas. No:	209 DİN. T

ANKARA
1998

ÇUVAŞLARIN DİNİ DURUMU

Prof. Dr. Harun GÜNGÖR(*)

Bir toplumun din ve kültürünü anlamak için, o toplumun yaşadığı coğrafyayı, sosyal durumları, ekonomik ve siyasî şartları, çok iyi tanımak ve bilmek gerekir. İşte bu nedenle Çuvaş dinî hayatına geçmeden önce Çuvaşların kültürel, ekonomik ve siyasî şartlarını tesbit etmek gerekir.

Çuvaşlar, Orta İdil (Volga) bölgesinde yer alan ve günümüzde Rusya Federasyonuna bağlı Çuvaşistan'da yaşamaktadırlar. Çuvaşistan'ın yüz ölçümü 18.300 km2 olup, nüfusu 1.340.000'dir. Bu nüfusun bir milyona yakınını Çuvaşlar oluşturmaktadır.

İdil Bulgarları'nın soyundan olan ve göçebe bir hayat süren Çuvaşlar, daha önceki kardeşleri Orta Asya Türkleri gibi **Turâ-Tenri** merkezli bir dine inanıyorlardı. Bu din sistemini adlandırmak gerekirse, bunu **Gök-Tanrı** dini veyahut da **Tenrizm** diye isimlendirmek mümkündür. Gök-Tanrı'yı bir yana bırakırsak, Çuvaş dinî inanış sistemi içinde Animist, Totemist veya daha başka bir çok unsurları da bulmak imkan dahilinde idi.

Bulgarlar, İdil Bulgarları ve Tuna Bulgarları olarak ikiye ayrılır. Tuna Bulgarları adını verdiğimiz ve bugün Bulgaristan'da yaşayan Bulgarlar, Tuna'ya 680'de geldiler. 864/865'te de Hıristiyanlaşmaya başladılar. İdil Bulgarları ise, hakan İlteber Almuş'un 920-921 (H. 308) yılında Abbasi halifesi Muktedir-billah'tan kendilerine İslâm dinini öğretmek üzere Abdullah b. Baştû el-Hazarî adlı elçiyi göndererek alimler istemesi, halifenin de içleride meşhur arap seyyahı İbn-i Fazlan'ın da bulunduğu bir heyet göndermesi neticesinde Müslümanlarla daha yakından temasa geçen Bulgarlar içinde Çuvaşların da bulunması, onların da aynı çağda İslâm'la temasını sağlamıştır. Burada bir konuya hemen açıklık getirmek gerekir. O da, henüz bu dönemde Rusların hem bu bölgelerde olmadığı, hem de Rusların henüz Hristiyan olmadıklarıdır. Zira, Ruslar 988 yılında Hıristiyan olmuşlardır. O dönemde Çuvaşlar'ın çok büyük bölümünün şehirler yerine köylerde, küçük yerleşim birimlerinde yaşamış olmaları sebebiyle müslümanlıkla ne derece ilgilendiklerini, Müslümanlara karşı nasıl bir tepki gösterdiklerini tesbit etmek mümkün değildir.

Orta Asya Türkleri, daha önceki dönemlerde Hıristiyan din ve kültürüne yabancı değillerdi. Zira 781 yılında dikilmiş bulunan **Si-ngan-fu** kitabesi Orta

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Asya'da Nesturî Hristiyanlığın yayılışının nasıl gerçekleştiğini anlatmaktadır. Ancak Nesturîler daha çok **Semipalatinks=Yedisu** bölgesinde etkili olmuşlar, henüz bu etki İdil boyuna ulaşamamıştı.

XVI. yüzyılda (1555) Türk dünyasının omurgasını teşkil eden Kazan'ın Ruslar tarafından işgali, İdil bölgesinde yeni bir dinî hareketlenmeye sebep oldu.

P.V. Denisov'un "Religioznie Verovaniya Çuvaş"[1] adlı eserinde belirttiğine göre, gerçi daha önceleri Bulgarlar, Müslüman olmuşlardı ama, içlerinde çoğu tüccar, köle ve çiftçilerden oluşan belli bir sayıda Hristiyanlar da bulunuyordu. Bunlardan İbn-i Havkal ve el-Belhî de bahsetmiştir.

Kazan Hanlığı ile Ruslar arasındaki savaşlar, halk üzerinde Hristiyanlığın etkisini artırdı. Ruslar, Kazan şehrinin karşısına yeni şehirler kuruyorlardı. Ayrıca Kazan Hanlığı döneminde, Çuvaşlar arasında yerleşmiş çok sayıda rejim muhalifi kaçak Ruslar bulunuyordu.

Çuvaşlar'ın yaşadığı bölge Ruslar'ın eline geçince, Çuvaşlar'ın ellerinden toprakları alınıp, Ruslar'a verildi. Yeni kurulan köylere kiliseler yaptırıldı. O dönem tarihçilerinden biri "yeni kurduğumuz şehirlerin amacı, yabanî milletleri korku altında tutmak, millî şuurlarını unutturarak bu bölgelerde Hristiyanlığın etkisini ve yayılmasını sağlamaktı" demektedir.

1555'ten itibaren artık Hristiyanlığın merkezi Kazan'dı. Rus papazlar Hristiyanlığı yaymak için yalan, üçkağıtçılık, korku, güç de dahil her yola başvuruyorlardı. IV. İvan, papazlara her türlü desteği veriyordu. Bu dönemde taktik icabı Çuvaşlar'a iyi davranıldığı da görülüyordu.

1565-1566 yıllarında papazlar büyük mülk sahibi oldular. Bu tarihten itibaren kiliseler yavaş yavaş Çuvaş halkının mallarına da el koyuyorlardı. 1614-1620 yıllarında Çeboksar kilisesi Yambaktin köyünün bütün topraklarını işgal etti. 1624'ten başlayarak 1660-1661 tarihlerinde artık Çarlar, Çuvaş köylerini papazlara hediye etmeye, onlara bağışlamaya başladılar. Hatta durum o kadar çekilmez, ilginç hale geldi ki kendi topraklarını ekip biçen Çuvaş'lar cezalandırıldılar. Artık bütün Çuvaş ülkesi, yavaş yavaş kiliseler ve manastırlar tarafından paylaşılmaya başlandı.

Çarlar'ın icraatları neticesinde açlık ve yoksullukla karşı karşıya kalan halk, misyonerlerin propagandasına maruz kaldı. Eli kolu bağlı köylüler artık protesto eylemlerine başladılar. Ne var ki, devlet gücü karşısında başarılı olma şansları yoktu. Devam eden protesto eylemleri yanında, haklarını ara-

(1) Denisov, Petr Vlademiroviç, Religioznie Verovaniya Cuvaş, İstoriko-etnografiçeskie Oçerki, Ceboksarı 1959.

mak için hukukî yolları denedilerse de mahkemelerin papazların kontrolleri altında bulunmasından dolayı bu girişimlerden de bir sonuç elde edemediler.

Bütün zorlamalar karşısında ve çaresizlik içinde görünüşte Hristiyan olan Çuvaşlar, 1591 yılında papaz German'ın ifadesine göre kiliseye gitmediler, haç takmadılar. Ölülerini ise, Hristiyan inancına göre değil, eski gelenek ve göreneklerine göre gömmeye, çocuklarını da kiliselere göndermemeye başladılar.

Zorla Hristiyanlaştırmanın zamanla kendileri için zararlı neticeler doğurduğunu gören papazlar ve Ruslar bu defa Çuvaşlar'ı Rus yerleşim birimleri içine iskan etmeye, Hristiyanlık kurallarına uymayanları dövmeye, hapse atmaya, akla gelmedik çok çeşitli kötü muamelelere maruz bırakmaya başladılar. Bölgedeki Tatar cami ve mescitlerini yıktılar. Hristiyan olanlara ise, hediyeler veriyorlardı. Buna karşılık yine Hristiyan olmayan Çuvaşlar'ın ellerinden malları alınıyor, ya kiliseye ya da Hristiyan olan akrabalara pay ediliyordu. Papazlar tarafından Hristiyan olanlara ayrıca para yardımı yapıldığını da zikretmek yerinde olur.

XVII. yüzyıla gelindiğinde Çuvaş halkının çoğunluğu Müslümanlığa doğru bir kayma eğilimi gösterdi. Bu hususta Tatarlar'ın rolü büyük oldu. Tatarlar'ın çoğunluğu teşkil ettiği bölgelerde bulunan halk Müslüman oluyordu. Bunun önüne geçmek isteyen Ruslar, bu defa da okullar açarak çocuklara el attılar. Bu okullara alınan çocuklar ailelerinden zorla alınıyordu. Adı geçen okullarda din dersi, gramer, matematik ve Rus dili dersleri okutuluyordu. Devletin ve kiliselerin bütün çabalarına rağmen bu okullar fazla başarılı olamadı ve XVII. yüzyıl sonunda kendiliğinden kapandı.

XVII. yüzyılda yapılan bütün bu bu baskı ve zorlamalara rağmen netice Ruslar ve papazlarca bir fiyosko idi. Bu hususta aynı yıllarda bölgede devam eden Çarlık rejimine karşı sürdürülen ayaklanmalar da etkili oldu. Ayaklanmalar sebebiyle azalan baskı ve zulüm neticesinde daha önce Hristiyanlığa girmiş olan Çuvaşlar eski dinî inançlarına geri dönmeye başladılar.

Daha önce Rus köylerine yerleştirilen Çuvaşlar, bu köylerden kaçmaya, Ruslar'ın hakimiyetlerinin daha az hissedildiği bölgelere ulaşmaya çalışıyorlardı. XVII. yüzyıl sonlarında bu kaçışlar toplu hale dönüşmüştü. Olaylar sadece kaçışla kalmıyor, 1610'da Rus kaçaklarla birleşen Çuvaşlar, Çeboksar kilisesini basıp papazı öldürüp kilisenin mallarına bile el koyabiliyorlardı.

1656 yılında Tataristan'da faaliyet gösteren papazlardan bir kısmı öldürüldüler. 1670-1671 yılında isyan artık sadece Rus rejmine karşı değil, kiliselere karşı da devam ediyordu. 1693'de Çuvaşlar'la birleşen Rus çiftçiler,

Yadrin şehri ormanlarını yakıp topraklarına el koyuyorlardı. Bu işlerde Mariler'de onlara yardımda bulunuyorlardı. Sonuçta Ruslar, halkın güven ve itimadını kaybettiler.

Çuvaşlar'ı Hristiyanlaştırma hareketi XVIII-XIX. yüzyıllarda da devam etti. 1700-1705 yıllarında sadece Kazan vilayetinde 3663 kişi Hristiyan olmuştur. Ne var ki 1719 yılında bu sayı oldukça düşmüş, aynı yıldı Hristiyanlığı kabul edenlerin sayısı sadece 379 kişide kalmıştır. Aynı yıllarda İslâm'a yönelimlerde ise bir atış olmuştur.

XVIII. yüzyıldaki önemli olaylardan biri de I. Peter'in Hristiyanlıkla ilgili tüm kitapları her milletin kendi diline çevirmesi ile ilgili verdiği emirdir.

Saygı duymasalar da XVIII. yüzyıl Çuvaşlar'ın Hristiyanlığı kabul ettikleri asır sayılır. Bunun ön önemli sebeplerinden biri 1 Eylül 1720'de çıkan ve Hristiyan olanlara bir takım muafiyetler veren kararname idi. 1722 de çıkan başka bir kararname Hristiyan olanları askerlikten muaf tutarken, 6 Mart 1730'daki kararnameye göre köylere sadece Hristiyan olanların sahip olabileceği ifade ediliyordu.

Bütün bunlara rağmen Çuvaşlar yine de Hristiyanlığa karşı idiler.Çuvaşlar'ın çoğu Hristiyan olduktan sonra da eski inanışlarına devam ediyorlardı. Bunları cezalandırmak amacında olan papazlarca Rusça'yı bilmeyen veya yaşlı olduğu için dûaları ezberleyemeyen ve unutan Çuvaşlar dövülüyor, oruç zamanında evleri aranıyor, eğer evlerde et ve yağ bulunursa onlara büyük cezalar veriliyordu.

Papazlar, çoğu zaman durumu istismar ediyor, dinî görevlerini göstermelik olarak yapıyordu. Hristiyanlara vaftiz töreni yapmadan üzerine sadece su döküyorlardı.

XIX. yüzyılda Çuvaşlar'ın çoğu görünüşte Hristiyan olmuşlardı. Ama yine de eski dine dönüş hareketi devam ediyordu. Bu dönemde de Çuvaşlar'ın İslâm'dan etkilendikleri görülüyordu. Bunda Müslümanların zora başvurmamaları etkili oluyordu. Ancak bu dönemde meşhur İlminski'nin faaliyetlerini unutmamak gerekir. Başarılı olmasa da İlminski, birçok din kitabını Çuvaş diline çevirmiştir.

XIX. yüzyılda Çuvaş ruhanîlerinin elinde 15.000 km2'lik bir toprak mevcuttur. Bu dönemde, Çuvaşistan'ın birçok yöresine okullar açılmışsa da bunların amacı, halkı Hristiyanlaştırmaktır. Bütün bunlara rağmen yine de kadın ve çocuklar Hristiyan dogmalarını hiç öğrenemediler.

Çuvaşlar'ın eski dinlerine dönüş hareketleri 1829 yılında daha da hızlandı. Kazan'da 186.219, Sımbırsk'ta ise 47.281 kişi eski dinine döndü.

Çar I. Nikola, daha önce Bizans papazlarının Peçenek, Uz ve Kıpçakları Hristiyanlaştırmak için başvurduğu seyyar kiliseler kurma taktiğini de denedi ve seyyar kiliseler kurdurarak vaftiz törenleri düzenledi. Birçok Çuvaş Türkü, bu kiliselerde vaftiz edilmiştir.

1917 Marksist Leninist devrimin gerçekleşmesi, artık dinin anlamını yitirmesine neden oldu.

İşte size yukarıda kısa bir kesitini sunduğumuz Çuvaşları'n Hristiyanlaştırılması ile ilgili bu bilgilerden sonra onların bugünkü inanç sistemlerine geçebiliriz.

Bilindiği üzere din sadece tarihi bir fenomen değildir. Onun en önemli özelliği, tarihi aşan, yani transhistorik bir öze sahip olmasıdır. O, bu özelliği ile uzun bir süreç hadisesidir. Bu durum, insanın tarihi bir varlık olması ile de uygunluk arz etmektedir.

Burada bir hususu daha belirtmekte fayda vardır. O da tabiatta var olan maddenin yok olmayışı gibi, dinî düşünce ve fikirler de yok olmaz, sadece form değiştirerek varlıklarını sürdürüler. Bu, bütün din ve kültürler için de geçerlidir.

İşte bu noktadan bakıldığında Çuvaş Tanrı **Panteon**'un da dün olduğu gibi bu gün de **Turâ=Teñri** merkezî bir rol oynar. Türk kültür ve din tarihinin en önemli ve sürekli kavramı olan Turâ, Hristiyanlıktaki teslisi ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Çuvaşlar'ın dinî edebiyatı 1804'te başlar. 1820'de Almazov'un **"Çocukların Hristiyan Dinindeki Eğitimi"** adlı kitap Rusça'dan Çuvaşça'ya çevrilmiştir. Ancak çevirici Çuvaşça'yı iyi bilmediği için bir çok yer yanlış, ya da Rusça'dır.(2)

Ruslar'ın şiddetli propagandalarına rağmen Çuvaşlar, Hristiyanlıktan dönerek kendi millî dinlerine sarılmak suretiyle onlara kültürel bir cevap vermişlerdir.

Çuvaş etnoğrafı N.V. Nikolski'le göre Çuvaşlar, sadece ismen Hristiyan olmuşlardır. Zira onlar kiliseye gitmez, kendi dinî görevlerini yerine getirmezler. Hele köylerde yaşayanlar ise sadece kendi geleneklerine göre yaşarlar. Çuvaş kadın ve çocuklar ise, dogmatik Hristiyan inanışını hiç öğrenememişlerdir. Öyle ki Rus baskısı altında kiliseye giden Çuvaşlar bile Hristiyan dini hakkında özellikle bilgi edinmemişlerdir.

Zaman zaman kilise ve Çarlığın yoğun baskısına dayanamayan Çuvaşlar, kendi inançları ile Hristiyanlığı bağdaştırmaya çalışmış, bu yolla kilisenin

(2) 1910'da yayınlanan ve İvan Yakovlev imzasını taşıyan İncil'de Yakovlev, Muhammed'e tâbi olanların da cehenneme gideceğinden bahsetmektedir. (Bkz. Noviy Zavet na Çuvaşskom Yazıke, Sımbırsk, 1991, s.v.)

baskısından kurtulmayı ümit etmişlerdir. Örneğin, daha önceleri ruhlar için kestikleri kurbanları zamanla kilise için kesmişlerdir. Etnologlar, Çuvaşlar'ın Hristiyanlığa uymaları yerine, papazların Çuvaşlar'a uyduklarını kaydetmektedirler.

Çuvaşlar, Hz. İsa ve Meryem'i tanımazlar. Onlar hiç bir zaman bunları benimsememişlerdir. İ.A. İznovskov'un belirttiğine göre Çuvaşlar, Hristiyanlığın ancak kendi kültürlerine uygun olan kısımlarını benimsemişlerdir. Örneğin Melek Mikail, Çuvaş dininde kabul edilen Kader Tanrısı **Pülehçe** yerine konularak kutsallığına inanılmıştır. **Ay Görgi,** hayvanların koruyucusu olarak kabul edilmek suretiyle ona inanılmıştır. Pixambar da Görgi gibi hayvanları kötü ruhlardan koruyan bir varlık olarak algılanmaktadır. İlkbaharda yapılan kutsal Görgi gününde Çuvaşlar, hayvanlarını ilk defa ahırdan dışarı çıkarıyor, bununla ilgili olarak o günlerde ayinler yapıyorlardı. Papazlar ise, buna dayanarak hayvanları takdis ediyorlardı. Çuvaşlar, Aziz tasvirlerini de "tanrısal çehre" değil, onları hastalıktan kurtarıcı birer fetiş olarak kabul etmişlerdir.

Rus etnologu Surnev'e göre Çuvaşlar çok kötü Hristiyanlardır. Çünkü onlara göre İsa, Sveti Nikola'dan daha önemsizdir.

N.M. Aşmarin'e göre iyi tanrılarını Havarilerle özdeşleştiren, haç işaretini Allah olarak algılayan Çuvaşlar, bu durumda ancak onları boyunlarına takıp evlerine asmışlardır.

Yine de şunu ifade edelim ki Çuvaş inançlarının birçoğu, değişime uğramıştır.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Çuvaşlar Tanrı yerine **Turâ** kavramını kullanmaktadırlar. Turâ'dan başka Çuvaşlar'ın kullandığı ikinci bir kavram da **Turâ Aşatat**'dır. Bu da Baba Tanrı anlamına gelmektedir.

Günümüz Çuvaşları,

Xarpan = Kurban
Pıxambar = Peygamber
Suytan = Şeytan
Kiremet = Keramet
İzrail-Esre = Azrail
Bismilliya = Bismillah... vb. gibi Farsça, Arapça bir çok İslamî terminolojiyi

kullanmaktadırlar. Hiç şüphesiz bunların İslâmî anlamda kullandığını kabul etmek mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte bu ve benzeri kavramların kullanılması Çuvaş Hristiyanlığının senkretik bir karakter gösterdiğini ifade etmektedir. Hatta bazı araştırmacılar, bu Hristiyanlık içinde Zerdüştî ögelerin bile bulunduğunu ifade etmişlerdir.(3)

(3) A.A. Trofimov, Çuvaşskaya Narodnaya Kultovaya Skulptura, Çebaksarı 1993.

Bugün Çuvaş inanışları içinde **Yumşâ** kavramı yer almaktadır. Tabib-insan anlamına gelen kavramla hastaları her türlü derdinden kurtaran, çalınmış malları bulan, insanları kötülüklerden koruyan, doğum sırasında kadınlara yardım eden insanlar anlatılmaktadır. Bu diğer Türk topluluklarında şahid olduğumuz **Qam**=Şaman anlamındadır. **Yümşâ**'lar hem kadın hem de erkek olabilirler. Ancak Çuvaş Yümşâ'ları vecd ve istiğrak tekniğini bilmedikleri gibi, ayin esnasında davul-def de kullanmazlar.

Çuvaşlar'ın kullandıkları bir kavram daha vardır. O da **Tuxarmas**'dır. Bunun da arapça dûa kelimesi ile ilgisi mevcuttur. Bunlar daha çok çeşitli hastalıklar için okuyucu olan kimselerdir.

Çuvaşlar bütün Türk topluluklarınca inanılan **Albastı-Alkarası-Alkızı** adlı bir ruhun varlığına inanırlar. Eskiden mezarlara yiyecek koyan Çuvaşlar, bugün bu adetlerinden vazgeçmişlerdir.

Çuvaş inançları içinde en dikkate değer hususlardan biri de XIII. yüzyılda Kıpçak bozkırlarında bolca rastladığımız antropomorfik karakterli mezar taşlarıdır. Aynı özelliği taşımasına rağmen bunlar Çuvaşlar'da ağaçtan yapılmışlardır.

Çuvaş Hristiyanlığının bugünkü durumunu daha iyi kavrayabilmek için, onları yerinde gözlemek gerekmektedir.

Burada iki husus dikkat çekmektedir. Bunlardan biri, göçebe kültürün yerleşik kültür tarafından asimilasyonudur. İşte Çuvaş din tarihi, bu hususu teyid eden ilginç bir örnek arzetmektedir.

İkincisi ise, Rusların Hristiyanlığı dînî olmaktan daha çok, Ruslaştırmanın bir aracı olarak kullanmış olmalarıdır.